

معرفی تاریخ ادب فارسی ایران در پاکستان

دکتر ظهورالدین احمد

دکتر شاهد چوهدری

مقدمه

مقاله حاضر در معرفی کتاب شش جلدی نوشته دکتر ظهورالدین احمد، استاد دانشگاه پنجاب لاہور پاکستان، است که اینجانب، دکتر شاهد چوهدری آن را به فارسی ترجمه کرده و تحسیله و توضیحات تکمیلی بر آن افروزدہام. این کتاب، که تحقیقی نادر در زمینه ادبیات فارسی در پاکستان و تاریخ ادبیات ایران است، مشتمل است بر اطلاعاتی از آغاز و زمان ورود فارسی به صورت رسمی در سرزمین پاکستان و تولید ادبیات فارسی، که نخست به صورت شعر بود. سپس بررسی شر و نظم فارسی تا زمان حاضر که استاد دکتر ظهورالدین احمد سالیان دراز در جمع آوری و به دست آوردن نسخه های خطی و چاپی و شرح زندگی شاعران و نویسنده کان کوشیده است ایشان هم اکنون ۹۲ ساله هستند و هنوز مشغول فعالیت علمی، ادبی و تحقیقاتی اند. استاد علاوه بر تألیف تاریخ ادبیات فارسی در پاکستان از آغاز تا حال که در هفت هزار صفحه فراهم آمده است، کتابهای دیگری در زمینه زبان و ادبیات فارسی، که تألیف آنها در توانایی یک گروه هم

نبوده، به رشتۀ تحریر کشانده است. علاوه بر آن دهها مقاله در همین زمینه در مجلات به چاپ رسانده است.

اثر شش جلدی مذکور، اگرچه درباره تاریخ ادبیات فارسی در پاکستان است، به زبان اردو نوشته شده که در پاکستان بسیار شهرت دارد و در ایران ناشناخته مانده است. اینجانب این کتاب را به زبان فارسی منتقل کردم تا موضوعات و شاعران و نویسندهای که درباره آنها توضیحات کامل ذکر شده است و در ایران ناشناخته‌اند، معرفی کنم. شناخت ایرانیان از شاعران فارسی‌گوی پاکستانی فقط به چند تن محدود است: مانند ابوالفرج رونی، مسعود سعد سلمان لاهوری، سید علی بن عثمان هجویری (صاحب کشف‌العجوب) و بالاخره علامه محمد‌اقبال لاهوری. اما از بقیه شاعران و نویسندهای و تاریخ آنها، که در این کتاب آمده‌اند، اطلاعاتی برای ایرانیان متصوّر نیست. لذا ترجمۀ این کتاب بسیار لازم بود و اینجانب در هشت سال آن را انجام داده‌ام. تاریخ ادب فارسی در پاکستان مربوط به شاعران و نویسندهایی است که فقط در آن سرزمین به دنیا آمده و در همان‌جا درگذشته‌اند و هیچ‌گاه به ایران نیامدند. این بزرگان که زبان فارسی نوشته‌اند و سروده‌اند، فارسی را در پاکستان و در مدارس قدیمی و اسلامی تحصیل کردند؛ به‌جز چند تن که به ایران آمدند و از دانشگاه تهران دکترای زبان و ادبیات فارسی گرفتند و در دانشگاه‌های پاکستان تدریس می‌کردند.

باید گفت که تاریخ ادبیات فارسی منحصر به کتابهایی که در ایران نوشته شده و دانش‌آموزان و دانشجویان ایرانی آنها را می‌خوانند، نیست؛ بلکه تاریخ ادبیات فارسی بسیار گسترده و وسیع است که کشورهای پاکستان، هند، بنگلادش، افغانستان، تاجیکستان، ترکمنستان، قزاقستان، گرجستان، آذربایجان، ارمنستان، قفقاز، ترکیه، عراق و غیره را دربرمی‌گیرد. اگر در این زمینه تحقیق شود و کتابها نوشته شود، شاید دهها جلد کتاب تاریخ ادبیات فارسی به وجود آید و در آن زمان توان گفت که تاریخ ادبیات فارسی کامل شده است؛ و این یک سند تاریخی از گسترش زبان و ادبیات فارسی در جهان خواهد بود و البته افتخاری برای ایران و ایرانیان. گفتنی است که تنها تاریخ ادب فارسی، که تاکنون در خارج از ایران نوشته شده است، همین کتاب شش جلدی دکتر ظهورالدین احمد است و اگر این اثر چاپ نشود و به‌دست

خوانندگان و پژوهندگان و دانشجویان ایرانی نرسد، اطلاعات ارزشمندی برای ایرانیان پنهان می‌ماند.

تاریخ، فرهنگ، تمدن و ادب ایران و ایرانی را در دستور کار خود دارد، از جمله نهادهای موجهی است که می‌تواند از چنین کارهایی حمایت کند.

معرفی اثر

کتاب شش جلدی تاریخ ادب فارسی در پاکستان به ترتیب، شامل بخشها و اطلاعات زیر است:

● **جلد اول:** این جلد از زمان ورود زبان فارسی به سرزمین پاکستان، یعنی با حملات سلطان محمود غزنوی در سال ۳۹۵ ق ۴۲۰ تا ۱۰۰۰ ق آغاز می‌شود و تا سال ۱۰۰۰ ق به پایان می‌رسد. در این جلد موضوعات زیر بررسی شده‌اند:

- ۱- روابط قدیم ایران و پاکستان، ۲- تسلط و تصرف اعراب بر پاکستان، ۳- تسلط دوباره ایرانیان،
- ۴- رواج زبان فارسی در پاکستان، ۵- آغاز ادبیات فارسی در پاکستان، ۶- شاعران، ۷- مورخان،
- ۸- نویسندهای، ۹- اطلاعات متفرقه، ۱۰- تذکرهای.

مرکز ادب لاهور

- خاندانهای سلطنتی، ۲- نایب‌السلطنه‌ها یا استانداران لاهور، ۳- غزنویان، ۴- خلجیان، ۵- گلستان، ۶- سید، لودیان، گورکانیان، ۷- افغانان، گورکانیان (دوباره).
- زبان و ادب فارسی در عهد سلاطین غزنوی،
- زبان و ادب فارسی در عهد غوری و سلاطین دہلی،
- زبان و ادب فارسی در عهد خلنجی و تغلق،
- زبان و ادب فارسی در عهد سید،
- ادبیات فارسی در عهد خاندانهای سلطنتی لودی، افغان، و جلال الدین محمد اکبر گورکانی.

شعراء

ابوالفرج رونی، مسعود سعد سلمان لاهوری، شاعران دیگر (شرح زندگی و شعر و شاعری)، ابوعبدالله روزبه نکتی لاهوری، سراج الدین منهاج لاهوری، ابوجعفر عمر بن اسحاق، حمید الدین

مسعود شالی کوب، یوسف بن محمد دربندی، شیری لاهوری، محمود لاهوری، حمید لاهوری، سعادت لاهوری.

نویسنده‌گان

- سید علی بن عثمان هجویری (صاحب کشف المحبوب و کشف الاسرار) و شرح احوال وی.
فخر مدبر (صاحب آداب الحرب و الشجاعة و بحر الانساب).

- نصیرالدین بینایی لاهوری (صاحب فتاویٰ برہنہ).

- خواجه نظام الدین احمد (صاحب طبقات اکبری).

مرکز ادب سند

خانواده‌های سلطنتی

سمّه، ارغون، ترخان، سومره.

شاعران

رابعه کعب خضداری، حماد جمالی، اثیرالدین ابهری، آھی، باقی، سپاهی، میرک، شاهحسین تکداری، مصلح الدین لاری، عبدالله متقی، جانی یک حلیمی، داعی، ذهنی، دانش، علی ثانی شیرازی، حسین صفائی، محمدالکاتب بلخی، فضلی بخاری، ضیاءالدین سجری، عثمان مروندی، جهانگیر هاشمی، حمیدالدین حاکم، مخدوم محمد حسینی جیلانی، حیدر کلوج، نیازی.

نویسنده‌گان

میرمعصوم بکری (تاریخ سند)، فخری هروی (طیف‌نامه، جواهر العجایب و غیره)، علی بن احمد کوفی (چچنامه)، محمد عوفی (باب الالباب، جوامع الحکایات)، محسن تنونخی (الفرج بعد شاده، مداع سلطان)، فریدالدین مسعود شکرگنج (راحت القلوب، اسرار الاولیا، فوائد السالکین، گنج اسرار، جوگی‌نامه، رساله وجودیه، کتاب الاوراد و غیره)، جلال الدین بخاری (ملفوظات سراج الهدایه، خزانه جلالی، جواهر جلالی، مظہر جلالی مکتوبات)، عین‌الملک ماہرو (منشات ماہرو و خلاصه جواهر القرآن)، ملا احمد تقی (تاریخ الفی خلاصه الحیۃ).

مرکز ادب کشمیر

خانواده‌های سلطنتی

چک، گورکانیان.

نویسنده‌گان و شاعران

میر سید علی همدانی (ذخیره‌الملوک، چهل اسرار، و ۱۱۵ رساله)، ملا احمد، بابا میراویسی، شیخ یعقوب صوفی (مسلک‌الاختیار، واقع و عذر، لیلی و مجنون، مغازی‌التبی، رساله در تصوف، مقامات مرشد)، بابا داود خاکی، حبیب‌الله حبی، مظہری کشمیری، محمدامین مستغنى و میرعلی، مولانا نامی، مولانا مهری، حاجی محمد کشمیری.

مرکز ادب دره پیشاور

بایزید انصاری (صراط التوحید، خیرالبيان، مقصود المؤمنین).

مرکز ادب بنگال

شمس دبیر، نور قطب عالم.

● جلد دوم تاریخ ادب فارسی در پاکستان (۷۰۰ صفحه)

از سال ۱۶۰۵م/۱۰۱۴ق تا ۱۷۰۷م/۱۱۱۹ق.

از عهد جهانگیر تا زمان اورنگ زیب عالمگیر

مرکز ادب لاہور

در این جلد نخست نام استانداران لاہور و سالهای حکومت آنها و سپس از شاعران و نویسنده‌گان ذکر شده است.

شاعران

جهانگیر پادشاه، ملکه نورجهان همسر جهانگیر، شاه ابوالمعالی، منیر لاہوری، چندربهان برهمن لاہوری، ملاشاه، سلطان یaho، عطاءالله رشید، سیادت، فائق، میرنجابت، میرمدهوش، ملاحاجی بیخود لاہوری، مولانا محمد لاہوری، نعمت‌الله لاہوری، اسیر لاہوری، حشمتی لاہوری، دانا لاہوری، سرابی، سمندر، عارف لاہوری، انورملا، فیضا، الفتی، ضیایی، میرتشیبی، باقی، سعیدی.

مورخان

محمد صالح کنبوه، عنایت‌الله کنبوه، یوسف اتکی، عبدالمجید لاہوری، عنايت خان، محمد وارث، محمد صادق خان.

نویسندها

سعید‌الله خان، سبحان سنبگ، نورالله شوشتري، عبدالسلام بن عبدالعزیز لاہوری، عبدالکریم چشتی لاہوری، مولانا شیخ منور، ملا الہداد بن مبارک لاہوری، نعمت‌الله لاہوری، محمد باقر لاہوری، عبدالحکیم سیالکوٹی، عبدالباقي، شیرمحمد، شیخ محمد طاهر بندگی، ملا یوسف لاہوری، علی محمد، شیخ عثمان، حکیم درویش محمد ایمن آبادی، میرزا احمدیگ، ختمی لاہوری.

مرکز ادب کشمیر

ادب فارسی در کشمیر

شاعران

غنی کشمیری، محسن فانی، محمد اسلم سالم، داراب بیگ جویا، استغنا، اوچی کشمیری، ذهنی کشمیری، بیشن، شیخ محمد مسلم ضلعی، ملا فروغ کشمیری، میرزا قلندر، حافظ عبدالرحیم کمگو، بدیعی، خواجہ هاشم دیوانی، خواجہ ضیال الدین، بزرگی، لاله ملک شہید، منشی محمد رفیع، ملا حسن فروغی، ملا صبحی کشمیری، کامران بیگ گویا، قاضی محمد عارف، جمیل بیگ علوی، ابراهیم طلوعی، فضیحی، فہمی، فطرتی، ندیم، مستغنى کشمیری، محمد زمان شافع، عطایی کشمیری، اکمل، طیب، صادق کشمیری، دوست محمد کشمیری، ناطق، احسان‌الله ظفرخان، آشنا.

نویسندها

بابا داود مشکواتی، خواجہ اسحاق فاری، نصیب مسکین، خواجہ معین الدین نقشبندی، مولانا حسین خباز، ملا حسن کھتو، ملا احمد بن عبدالصبور، شیخ محمد مراد رفیعی، محمد امین دار، مولانا محمد امین گانی، خواجہ ابوالفتح کلوبی.

تواریخ کشمیر

بھارتستان شاہی، تاریخ کشمیر از حیدر ملک، تاریخ کشمیر از حسن بن علی کشمیری.

مرکز ادب سند

ادب فارسی در سند

منطقه سند همیشه از نظر زبان و ادبیات و فرهنگ تحت نفوذ ایران بوده است. در دوره تیموریان گورکانی زبان درباری این استان فارسی بود و از سوی حاکمان، فرمانداران، استانداران و والیان سرپرستی شرعا و نویسنده‌گان را بر عهده خود داشتند و اکثر آنها خودشان شاعر و نویسنده بودند. (اسامی شاعران و نویسنده‌گان سند در ذیل همین منطقه خواهد آمد).

شاعران

میرزا غازیخان ترخان، امیر ابوالقاسم سلطان، ابوالمکارم شهود، میررضی‌الدین فدایی، میر غوری کاشانی تتوی، داود هدینی حافظ، محمد روشن ذهنی تتوی، عصمت، قیصر هدینی، سلامی تتوی، شهرتی، سید عبدالقادر، عبدالقيوم، ضیایی ملتافی، نظام، محمدیگ ترک تتوی، عریضی، میر عبدالله سلطان، تتوی، محمدسعید قریشی جلتانی.

داستان‌نویسان و داستانهای محلی

رضایی تتوی (زیبا و نگار)، ادرکی بیک (چنیسرنامه)

مورخان

شاه قاسم (بیگلارنامه)، یوسف میرک (منظهر شاهینخانی)، محمدطاهر نسیانی (تاریخ طاهری)، سیدجمال (ترخان‌نامه یا ارغون‌نامه)، شیخ فرید بکری (ذخیرة الخوانین).

انسانگاران

میرابوالقاسم نمکین (منشأت نمکین)، منشی لال چند ملتانی (نگارنامه)، هرکرن‌رای (انشای هرکرن).

لغت فرهنگ‌نویسان

ملا عبدالرشید تتوی (فرهنگ رشیدی، منتخب اللغات شاهجهانی، معربات رشیدی)، محمد حبیب‌الله (مفتاح مخزن)، ابراهیم بن اسماعیل تتوی (شرح مخزن)، اسماعیل بن محمود سندی

(مخزن دعوت)، منصور ملتانی (رساله مسعودی)، نصرة بن جمال الحلتانی (راحت المونین)، واعظ عبدالله ملتانی (گنج ارشادی).

مذهب

اسباب المغفرت و دلیل الاحسان (مستقیم خان)، تجوید القاری (مهربخش ملتانی)، ذکر الحسین (عبدالشکور)، تاریخ دوازده امام (عبدالشکور).

تذکرہ نگاری

سید عبدالقدار (حدیقه الاولیا)، محته مول چند (یمن البرکت)، مخدوم فتح ملک (رساله فتحیه)، حاجی پهنور (دلیل الذکرین)، محمد رضا بن عبدالواسع دریایی (بیان العارفین)، عبدالغفور بن حیدر (تنکرہ مشایخ سیستان).

مرکز فلات پیشاور (استان شمال غربی پاکستان)

ادب فارسی

آخوند درویزه (رشاد المریدین، رشد الطالبین، مخزن الاسلام، شرح قصیله امالی)، عبدالکریم (مکتوبات)، محمد عمر بن ابراهیم الیشاوری (ظواهر)، جمیل بن شاہباز خان (تنکرہ الاولیا)، آخوند اسماعیل (مراقبات رحمکار) شیخ عبدالحليم (مقامات تطییه و مقامات قدسیه)، خواجه شمس الدین هروی (سرار السالکین)، محمد درویش ترین (تحفۃ السالکین).

شاعران

خوشحال خان ختک، اشرف خان هجری و ختک.

مرکز بنگال (پاکستان شرقی)

ادب فارسی در بنگال

زبان فارسی در زمان اقتدار امپراطوری وسیع تیموریان گورکانی در تمام بنگال و اُریسه و بیهار رواج پیدا کرد. استانداران بنگال، که از سوی دربار گورکانی فرستاده می‌شدند و فارسی‌زبان بودند، باعث رونق ادبیات فارسی در آن خطه شدند. فارسی‌زبان درباری و حکومتی بود و هرکس در

ادارات کار می‌کرد لازم بود آن را بیاموزد. جهانگیر نگر (داکا) اکبر نگر یا راج محل، عظیم‌آباد و مرشدآباد مهم‌ترین مراکز ادبیات فارسی بودند.

مورخان

میرزا نانهن (بھارستان غیبی)، محمد صادق (صبح صادق)، عبداللطیف (هفت اقلیم)، میر محمد معصوم (تاریخ شاه شجاع)، مولانا قلمان (جنگ‌نامه)، ملک مبارک (جنگ‌نامه)، محمد معصوم (تاریخ معصومی)، احمد علی صفوی (تاریخ عالمگیری).

فقه و تصوف

مولانا شرف‌الدین ابوتوامان (مقامات، نام حق)، شیخ علی شیر (شرح نزہت الارواح)، محمد عوژی (گلزار ابرار).

شاعران

سید مرتضی شاه، قاسم خان، امیر علاء‌الملک، امیر ابوالمعالی، خواجه‌گی محمد شریف محققی، حسن بیگ گرامی شاملو، عباسی، میر عبدالقیوم غنی، ملا دوست محمد کشمیری، ابراهیم اصفهانی، ملا محمد‌جان، متهراداس هندو، چراغ بیگ شاملو سمندر، محسنای شیرازی، زینل بیگ خلخالی منشی، سید عبدالحق خرابی، میرمعصوم کاشی، محمد سعید، امیر علاء‌الدوله مرعشی شوشتری، خواجه سعدالدین محمد مشهدی، مولانا محمد ایزدی لاهوری، ملا عبدالله، شیخ منعم لاهوری، محمد صالح.

● جلد سوم تاریخ ادب فارسی در پاکستان (۱۰۰۰ صفحه)

از سال ۱۱۱۹ تا ۱۲۵۹.

از بهادرشاه تا انقراض سلطنت مسلمانان در هند.

پس از وفات محی‌الدین اورنگ‌زیب عالمگیر، آخرین، بزرگ‌ترین پادشاه مسلمان هندوستان بزرگ، میان فرزندان اوی برای رسیدن به پادشاهی جنگها رخ داد و بالاخره شاهزاده محمد معظم با لقب شاه عالم اول به تاج و تخت رسید و او در سال ۱۷۱۱م / ۱۲۲۴ق به لاهور رفت. او دستور داد تا در خطبه نماز «علی وصی‌الله» گفته شود. اما در لاهور شورش شد و او نیز این دستور را پس گرفته به دهلی برگشت. پس از او هیچ پادشاهی به لاهور نیامد. شاه عالم در ۱۷۱۲م /

۱۲۵ در گذشت و چند تن دیگر به پادشاهی رسیدند و سرانجام محمدشاه گورکانی بر تخت سلطنت نشست.

lahor استان جداگانه‌ای بود. سکه و خطبهٔ پادشاه دہلی رایج بود و استاندار از مرکز تعیین می‌شد. بعداً استانداری موروشی شد. عبدالصمدخان و پسرش ذکریاخان از ۱۷۱۳ تا ۱۷۴۵ استاندار بودند. هر دو اهل هنر، اهل علم و فن و سیاستمدار برجسته‌ای بودند. در ۱۷۳۸/۱۱۰۱ نادرشاه به هند حمله و استان لاہور را تصرف کرد. ذکریاخان، استاندار لاہور با پرداخت سه میلیون روپیه با نادرشاه صلح کرد. پس از نادرشاه ژنرال افغان و احمدخان درانی چند بار حمله و قتل و غارت کردند. وضع هندوستان بسیار خطرناک و فقر و بدبختی فراگیر شده بود. در همان زمان جنگهای داخلی آغاز شد. مراته‌ها و سیکها و افغانها با هم درافتند و آخر کار سیکها به حکومت رسیدند و ظلم و ستم و قتل و غارت مسلمانان شروع شد.

شاعران

ملا داود قادری ملتانی، وارسته مل سیالکوتی، غنیمت کنجاهی، احمدیارخان یکتا، محمدعلی رایج سیالکوتی، واقع بتالوی، آفرین لاہوری، دلشاد پروری، حاکم لاہوری، اندرجیت منشی، محمدماه مروت، سیف‌الله سیفی، احمد نشاط پروری، صادق ملتانی، خیرالله قدالاہوری، بیرنگ لاہوری، تجرد لاہوری، اندرام مخلص، دیوان سینگ خلیق لاہوری، دیوان مل رای منیشی، جوت پرکاش، شاکر اتكی.

علماء

عبدالله خوشیگی قصوری، حافظ احسان‌الله مهرکن لاہوری، حافظ پیرمحمد طیب لاہوری، محمد عنایت‌الله قادری، حافظ محمد صدیق، جان محمد سیالکوتی، عبداللطیف لاہوری، بھلوں یرکی جالندھری، مولانا محمد عابد لاہوری، یارمحمد ملتانی، نصرالله بن عبد السلام اتكی.

شارحان

محمد بزرگ سیالکوتی، سید علیم‌الله جالندھری، بھلوں یرکی جالندھری، عبدالله خویشکی، محمد حفیظ جالندھری، خواجه ایوب فریشی لاہوری، محمد نصرالله اتكی.

مورخان

عاصی کلانوری (اسرار صمدی)، محمد قاسم عبرت (عبرت‌نامه)، محمد اسلم پروری (فرحت‌الناظرین)، دونی چند (کیکوهر نامه)، محمد مقیم (تاریخ لاہور و سیالکوت)، نورالدین فاروقی (جهاندار نامه)، غلام محی الدین (فتوات‌نامه صمدی).

انشاپردازان

میر قاسم علی (مرصع کار)، کرپا رام ملتانی، پاکھرمل، احمد بن عبدالله پروری، منسaram خوشابی، شیخ محمد رشید گجراتی، شیرعلی قصوی، روپ‌ترامن کھتری سیالکوتی، اخلاص خان وامق، لالہ میگھراج ملتانی، ملک لعل چندمنشی، پران تاتره ملتانی، محمدماه صداقت.

صوفیان و عارفان

حافظ محمد حیات توشاہی، عبدالرحمن لاہوری، شاہ فتح‌الله جالندھری، عبدالکریم لاہوری.

فرهنگ‌نویسان

اندرام مخلص، سیالکوتی ملوارستہ.

تذکرہ‌نویس

حاکم لاہوری مؤلف تذکرہ مردم دیا۔

متفرق

روپ تراین سیالکوتی، حافظ احسن‌الله لاہوری، ابوالحسن حکمت، محمد اسحاق، فضلی.

اضافات

عبدالکریم لاہوری، پاکھرمل، خواجہ صورت سینگ عاقل.

مرکز ادب کشمیر

ادب فارسی

شاعران

بیغم بیراگی، محمدرضا مشتاق، عبدالغنی بیگ قبول، میرزا گرامی، ملا توفیق، مسکین کشمیری، ملا نصیرالدین نصرت، ملا محمد اسحاق، میر محمد معروف، پسر قاضی حسن، خواجہ امان‌الله،

لطفالله بیگ صبا، محمد فاروق، شرفالدین خان، محمد عاقل، محمد حیات، حکیم رحمت‌الله، ملا محمد رفیع، محمد یحیی حیا، محمد رضایی کنت، میر عنایت‌الله، خواجه عبدالغفور، ملا عطاءالله صبا، محمد جان بیگ سامی، اسدالله شگون، خواجه بهاءالدین، عبدالوهاب همت، بابا کرم‌الله، حبیب‌الله ولو، فاخر، عصام‌الدین میرزا حسام‌الدین، میر نورالدین، شارق، خواجه علی‌اکبر، عبدالله مجرم، محمد علی متین، شایق عبدالوهاب، فرصت کشمیری.

عارفان و عالمان

محمد مراد، محمد اعظم.

مورخان

نراین کول عاجز، بدیع‌الدین ابوالقاسم، محمد اسلم بن محمد اعظم، عبدالکریم کشمیری (بیان واقع).

نویسنده‌گان دیگر

شیخ شرف‌الدین آهنگر، محمد سعید گندسو دوم معروف به بخاری، عبدالرزاق نقشبندی، میرزا اکمل‌الدین کامل بیگ خان بدخشی، ملا عبدالرشید بینوا، ملا شرف متو، مولوی هدایت‌الله متو، مولوی قوام‌الدین، بابا محمد خلیل واعظ، آخوند ابوالوفا کشمیری، شیخ عبدالوهاب نوری، مولانا نظام‌الدین، مولوی عماد‌الدین، خواجه معین‌الدین (کنز السعاده).

مرکز ادب سند

ادب فارسی

در این زمان ادب فارسی بسیار گستردۀ شد. از امرا و حکام اکثراً شاعر و صاحب ذوق بودند و علم و فن را سرپرستی می‌کردند. نام بسیاری از شاعران و نویسنده‌گان از طریق تذکره‌های مقالات‌الشعراء و تکلمه مقالات‌الشعراء به‌دست رسیده است. علاوه بر آن، صوفیان و عارفان نام‌آوری پیدا شدند که اهل سلوک و معرفت بودند و کتابها نوشته‌اند. تاریخ‌نویسان نیز سعی کردند تاریخ منطقه را زنده کنند، از یک طرف تیموریان گورکانی استاندارانی به این استان اعزام می‌کردند و از سویی دیگر خاندانهای کلہورا و تایپور سعی در پروراندن شاعران و نویسنده‌گان داشتند.

شاعران

غلام علی شیرقانع، محمد عظیم، میرمحمد نصیر جعفری، عبدالکریم عطا، محسن تتوی، غلام علی مایل، غلام محمد خان لغاری، سچل سرمست، میرجان الله شاه رضوی، نجم الدین عزلت، محمد عارف صنعت، ضیا الدین ضیاء، آزاد، ولی محمد لغاری.

نویسنده‌گان

شاه فقیرالله علوی، مخدوم محمد معین، مخدوم محمد هاشم، مخدوم محمد ابراهیم، میان نور محمد، میر امین الدین خان حسینی، میر رضی الدین فدایی، محمد شفیع همت، بدر رکن سندي، سید امجد علی، صوفی آبادانی.

شارحان

میان عبدالغنى بکری، حکیم عبدالروف، شیخ عبدالواسع، مخدوم عبدالواحد سیوسناني، مخدوم محمد عاقل کهوروی.

اضافات

ابوالفتح قابل خان (آداب عالمگیری)، داود عباسی (صيد المراد فی قوانین الصیاد).

مرکز ادب درۀ پیشاور

در این استان دورافتاده که عاری از سرپرستی حاکمان و امراء بود، زبان فارسی به عنوان زبان علمی و دینی خود به خود ادامه حیات یافت و عارفان و صوفیان و مدرسان و صاحب مکاتب تدریس فارسی را به عهده داشتند.

شاعران

معزالله مهمند، مصری خان کگیانی، صدرالدین پیشاوری، عابد پیشاوری، عزیز پیشاوری، آگاه، نظام خان معجز.

عالمان و عارفان

محمد غوث قادری، محمد غوث بن آخوند ترکمان، محمد عمر چمکنی، عبدالرحیم کاکر، حافظ شیرمحمد، محمد غوث بن فایق.

اضافات

آخوند عبدالکریم (مسایل زنان).

جلد چهارم تاریخ ادب فارسی در پاکستان

زمان حکومت سیکها: ۱۱۸۵ تا ۱۲۶۵ق

این جلد مربوط به زمان ورود انگلیسیها به شبه‌قاره و نزاعها و برچیده شدن حکومت گورکانیان هند از یک سو و به قدرت رسیدن مراته‌ها و سیکها و انگلیسیها از سوی دیگر است. در این زمان، در سرزمین پاکستان سه حکومت وجود داشت: حکومت سیکها در پنجاب (lahor) و کشمیر تا کابل و خاندان عباسی در جنوب پنجاب و حکومت انگلیسیها در متنه‌ایه جنوب (کراچی) و سنند و غیره.

درباره ادب فارسی در بلوچستان کتابهایی نوشته شده است و تکرار در این کتاب مناسب نیست.

مرکز لاهور (پنجاب)

ادب فارسی

مورخان

بخت مل، مفتی، مفتی علی‌الدین، لاله سوہن لعل، غلام محی‌الدین بوتی شاه، گنیش داس بهدرا، منشی عبدالکریم، رتن چند، دیارام، محمدنقی پیشاوری، دیوان امرناپر، احمدیار، مصنف نامعلوم، تواریخ سیکها، تاریخ سنکها، اخبارات سیکها، تواریخ سکھان ملک پنجاب و مالوہ، رونامچه رنجیت سینگ، نقل مراسلات میان مهار اجحارنجیت سینگ و انگربز صاحیان، رساله مداخحوال حبّا سینگ، رساله نانک شاه جنم ساکھی، ترجمۂ ملاقات نانک، تاریخ جان محمد، گرامی‌نامه، جواهرنامه، شاه‌عالی نامه، احوال دیتابیگ، احوال ملک هند و ملوک آن، طهماسب نامه، نظام‌الدین عشرت، جنگ‌نامه، کیکوهر نامه، قصه دهندیلان، تاریخ کاھروالان، تاریخ بدھالان، تواریخ ملک هزاره، رحیم‌نامه.

شاعران

امرناته اکبری، قلندرشاه، مرادشاه، سکندرشاه، پیر فرح‌بخش، فقیر عزیزالدین، فقیر نورالدین، فقیر امام‌الدین، غلام محی‌الدین یکدل، محمدعلی مکھدی، محمد‌هاشم شاه، محمد اشرف منچری،

رستم علی، عمر، چودھری شاہباز، میر نتهوشاہ، غلام حسن خورم، فریدالدین فرید، رامواس قابل،
میرزا اکرم بیگ.

عارفان

شاه غلام علی، غلام محی الدین نوشہ ثانی، غلام محی الدین قصوروی.

عالمان

مولانا محمد صدیق، غلام محمد گامون، جان محمد لاھوری، عبدالغفور، جان محمد جالندھری.

انشاپردازان

قاسم علی کلانوری، بدھری ناتی عاشق، نظام الدین خادم، محمد اسماعیل سیالکوتی، شاھ محمد
کھرتلی، سدانند، مجرم.

تذکرہ نویسان

پیر کمال لاھوری، امام بخش نوشاھی، فضل کریم.

متفرق

حسام الدین، قادر بخش لاھوری، ابراهیم خان قصوروی، جان محمد، رویداد و تعلقات (کتاب).

مرکز کشمیر

ادب فارسی

سیکھا ۲۷ سال و چهار ماہ در کشمیر حکومت راندند. این زمان بسیار پرآشوب بود. زیرا سیکھا
مسلمانان را تحت فشار قرار دادند و بازار قتل و غارت را گرم ساختند. حکمرانان سیک نیز
بی سواد بودند و با علم و هنر و زبان و ادبیات کاری نداشتند. اما زبان فارسی، چون از یکهزار سال
به عنوان زبان رسمی و درباری و سیاسی و فرهنگی بود، آن را به عنوان زبان درباری خود حفظ
کردند.

شاعران

خواجہ شاہ نیاز، دیارام کشمیری، ملا عبیدالله، حمید کشمیری، قاضی جمال الدین، ملا
مصطفی خان.

میرزا محمد عازلی آزاد، بهاءالدین بها، بیتاب، تابه‌رام، تیکارام، پاندیت اخون، پاندیت هرہکول حضوری، پاندیت پنی‌رام، حقیر، زنده، پاندیت دیارام کاچرو خوشدل، پاندیت تراین زنده‌دل، پاندیت ماج کاک فرخ، خواجه رسال الدین کوکب، پاندیت شانک جیوآخون گرامی، پاندیت کاشکاری بجهمن، میرمهدی مجرم، محمد اکبر محوى، رفیق، میرعلیشاه رفیق، پاندیت مادھورام مشتاقی، محمد مصطفی، میرزا مظفر، حاجی حیدر علی معنی، مقبل کشمیری، محمد موسی، پاندیت مکندرام هندو.

نویسنده‌گان

مجموعه‌تواریخ: بیریل کاچرو (تاریخ).

تاریخ کشمیر: چاندیت کلهن بہت، حیدرملک چادر، تراین کول عاجز، خواجه اعظم و (حشمت کشمیر یا چهارچمن) عبدالقدار خان.

تاریخ عمادالملک: عبدالقدار خان، لب‌التواریخ: نامعلوم.
مولانا عماد الدین کشمیری، مفتی قوام الدین کشمیری، شیخ نظام الدین کشمیری.

مرکز ملتان

در زمانی که پنجاب تحت سلطنت سیکها بود، ملتان زیر سلطنت افغانهای سدوزی بود و حکومت خود مختاری داشتند.

نویسنده‌گان ملتان

شیر محمد نادر، علی محمد خان، بھولاتا کھتری، صالح محمد صفوری، منشی علام حسن.

شاعران

سرفراز خان، عبداللہ خان شاعر، ملا حسین عبرت، میان خوشدل، منشی غلام حسن، محمد غیاث الدین ملتانی.

غارفان

نور محمد مهاروی، محمد جمال الدین، خدابخش ملتانی، عبدالعزیز پرھیاروی، خواجه محمد سلیمان تونسوی.

مرکز بهاولپور

در منطقه پنجاب، همزمان با حکومت سیکها در لاہور و اطراف کشمیر و افغانستان دولت خودمختار دیگری بهنام دولت عباسیان حکومت داشتند. چون زبان دولتی این سلسله حکومتی نیز فارسی بود، تاریخنویسان، نویسندهای شاعران و ادبیان با دامن دولت وابسته بودند.

مورخان

جان محمد معروفاتی، محمد اعظم، لاله دولت رای.

شاعران

احمدیار، نصیرالدین خرم، نوجوی، معین الدین حاوی، محمد شجاع، محمد اعظم، صالح محمد.

مرکز پیشاور

نویسندهای

حافظ محمد احسن معروف به حافظ درازا (منح الباری، صحیح نجباری «فارسی حاشیه قاضی مبارک، عربی، حواشی بر تتمه آخوند یوسف»، عربی، تفسیر سوره یوسف و سوره والضحی)، معراج نامه، وفات نامه، پاسخهای سؤالات شاه بخارا، محمد غوث (میرزا کلان)، آخوند علی احمد، مولانا محمد عظیم واعظ، میرزا محمد ملکی، میرزا محمد تقی، محمد پارسا نقشبندی پیشاوری.

اضافات

رتن چند منشی، قاضی رضی الدین، گورو گویند سینگ (ظفرنامه)، نندلا ملتانی، سیف الله سیفی (مشنوی یوسف و زلینخا)، محبعلی لاہوری (انشای فراست)، محمد اشرف شاهدری لاہوری (مربوط به مسایل کفن و دفن)، نویسندهای رام خوشابی (بهگت مالا)، سید محمد غوث قادری، بیربل کاچرو، احمد بن صبور کشمیری، تاریخ هادی، تاریخ کشمیر، نوادرالاخیار، باغ سلیمان، تاریخ هدایت (وقایع نظامیه).

● جلد پنجم تاریخ ادب فارسی در پاکستان
دوران حکومت و استعمار انگلیسی در شبه‌قاره
از ۱۸۴۹ الی ۱۹۴۷ م

مرکز پنجاب

با آمدن انگلیسیها و شامل شدن پنجاب در حکومت بریتانیا در سال ۱۸۴۹، مدارسی به شیوهٔ جدید تأسیس شدند که در آنها دختران و پسران، از هر دین و مذهب، به تحصیل پرداختند. فقط در شهر لاہور شانزده مدرسهٔ دخترانه وجود داشت که در آنها دختران مسلمان تحصیل می‌کردند. تصمیم گرفته شد که در شرق پنجاب زبان اردو و در غرب زبان فارسی دولتی خواهد بود. سپس در هر مرکز بخش سی مدرسه و در روستاهای صد مدرسه تأسیس شد. برای آنها دو بازرگان تعیین شد. طبق آمار در ۱۸۵۴م، پنجاب ۱۳۰۰۰۰۰ (سیزده میلیون) جمعیت داشت و ۲۶ هزار روستا. در امرت، لاہور، ملتان و پشاور شهرها بیش از ۵۰ هزار جمعیت داشت.

توجه به زبان فارسی روز به روز کمتر می‌شد اما مسلمانان و بعضی از هنرمندان برای نگهداری آن سعی می‌کردند و حتی انگلیسیها نیز دانشکدهٔ ترجمه باز کردند که در آن هر زبان با زبان فارسی تدریس می‌شد. در مدارس نیز از اول دبستان، فارسی تدریس می‌شد.

ادیبات فارسی

مفتی غلام سرور: شاعر، ادیب، تاریخ‌نویس، تذکرہ‌نویس، لغت‌نویس: گلستانه کرامت، خزینة‌الاصحیا دو جلد، گنجینه سروری، تاریخ مخزن پنجاب، اخلاق سروری، گلشن سروری، مخزن کرامت، دیوان سروری، لغت سروری، حدیقة‌الاولیا، بهارستان شاهی، زیدة‌اللغات، دیوان حمد ایزدی، مدینة‌الاولیا، تحفۃ‌الابرار، اقوال الاخرت، مخزن حکمت، انشای یادگار اصغری، تحفۃ سروری، جامع‌اللغات، کلیات لغت سروری.

کنهیالال هندی، محمدحسین آزاد، فیروز، غلام‌محبوب سبحانی، احمدبخش یکدل، حکیم فیروزالدین اقبال، گرامی، جیشی مروی، اوحدی، قمرالدین خاکی لاہوری، غلام رسول مندبالوی، مصیرام داس قابل، سلطان محمدنواز، عبیدالله بمل، نجم‌الدین مسکین، عطامحمد زیرک، غلام قادر

شایق، دیدار علی، محمدکرم الدین دبیر، عبدالملک کهوروی، غلام عزت غلامی، عبدالرسول قصوروی، میرزا غلام احمد قاویانی.

علما

مولوی محمد دین فوق، محمدالدین مختار، عبدالحکیم کلانوری، جهان محمد لاهوری، محمد بن غلام اکبر، ابوالقاسم حایری، سیدعلی الحایری، عیبدالله حنفی، محمدفقیر بھیروی، حکیم احمدالدین لاهوری.

عارفان

خواجہ امام بخش، خواجہ غلام فرید الدین، سید مهرعلی شاہ، غلام دستگیر قصوروی، محمد صالح کنجاهی.

تذکرہ نگار

شاهنواز الدین، محمد زعفران، عبدالنبي قریشی، منشی من پهول، سلطان حامد قادری، ملا خدا بخش، سید احمد علی، عبدالله.

شارح

محمد بن غلام محمد گھلوی.

انسانگاران

بدر الدین لاهوری، سیتل داس، احمد عباس قصوروی، محمد عبدالکریم، دینا تاتھر.

لغت نویس

اجود معیا پرشاو.

مرکز کشمیر

شاعران

خواجہ ثناء اللہ خراباتی، حسن شعری.

مورخان

حاجی محبی الدین مسکین، سعدالله شاه‌آبادی، غلام‌حسن، سیف‌الدین، دیوان کرپارام، پاندیت
شیوچی در، ببریل وارسته، بهاء‌الدین خوشنویس، غلام محمدنبوی.

علماء و مشایخ

شیخ احمد کشمیری تارهبلی، محمد تارهبلی، خواجه امیرالدین پکھیوال.

انشاء‌نگار

غلام غوث.

متفرق

حکیم غلام علی.

مرکز پیشاور**شاعران**

محمدناصر الملک، دلاورخان بیدل، رعنای کاظمی، فتح‌محمد کلاچی.

عالمان

عبدالرب پیشاوری، حبیب‌الله پیشاوری، زین‌العابدین، قاضی طلامحمد پیشاوری، میان نصیراحمد،
سید محمد پیشاوری، احمد بخش.

تذکره‌نگاران

محمد شعیب پیشاوری، محمدحسین زکوری، قاضی میراحمدشاه.

انسان‌نگاران

انشای قاضی، انشای لطیفی، محمد افضل، صاحبزاده فیروزالدین.

شارح: عبدالله.

لغت‌نویس: نراین واس.

دستور‌نویس: غلام‌علی شاه‌کوباتی.

متفرق: زین‌العابدین.

مرکز سند

شاعران

محمد اسماعیل روشن، بهاءالدین بهایی، قادر بخش بیدل، علی نواز علوی، میر شهدا دخان، میر صابر علی صابر، میر حسین علی خان، اخوند محمد قاسم، غلام علی سبزپوش، میر علی نواز علوی، سید غلام محمد شاه گدا، مخدوم محمد ابراهیم خلیل، قاضی غلام علی، محمد حزب الله شاه، سید میر جان الله شاه، میرزا محمد علی، نواب الله دادخان صوفی، منشی رسول بخشی راهی، غوث بخش خاکی، مولانا محمد قاسم گرهی یاسینی، علی محمد قادری، عاقل عاقلی، فتح محمد صغیر، غلام رسول حنفی، حسن علی تالپور.

عالمان

محمد حسن علی، مولانا حافظ اسدالله تکرایی، مولانا عبدالکریم چشتی، ابوبکر رکن الدین.

شارح: علی محمد سانگری.

انسانگار: گیان چند.

متفرق: قلیچ بیگ.

● جلد ششم تاریخ ادب فارسی در پاکستان

از سال ۱۹۴۷ الی ۱۹۹۴ م

در این جلد شاعران و نویسندهای آمده‌اند که از سال تأسیس جمهوری اسلامی پاکستان یعنی ۱۹۴۷م، به فارسی می‌نوشتند که برخی زنده و برخی وفات یافته‌اند. لذا این جلد از تاریخ ادبیات فارسی در پاکستان به سه بخش تقسیم می‌شود.

۱- شاعران و نویسندهای ادبیاتی که وفات یافته‌اند؛

۲- شاعران و نویسندهای که هنوز زنده‌اند و کلام آنها نیز منتشر شده است؛

۳- افرادی که علاوه بر زبانهای دیگر به زبان فارسی نیز شعر می‌سروده‌اند یا نثر می‌نوشته‌اند، آنان نیز به دو بخش تقسیم می‌شوند.

الف) کسانی که فوت شده‌اند؛

ب) کسانی که هنوز زنده‌اند.

۱- شاعرانی که فوت شده‌اند.

خواجه محمدیار فریدی، اصغر علی روحی، عزیزالدین عظامی، غلام غوث‌الحمدانی، میر ولی‌الله، امین حزین، حکیم محمد نعمان ساجد، سید ضیا جعفری، محمد‌اکبر نیر، سید امانت‌علی شاه‌چشتی، نیر واسطی، محمد‌رمضان تبسم قریشی، صوفی غلام مصطفی تبسم، غلام دستگیر ناشاد، غلام اعظم، عطاء‌الله خان عطا، محمد ایوب، عبدالحمید عرفانی، آقا صادق، زبیده صدیقی، محمد‌حسین عرشی، عبدالرشید تبسم، زهین تاجی، صوفی محمد‌افضل فقیر، کبیر انور جعفری، شمس مینابی، اسدخان.

۲- شاعرانی که هنوز در قید حیات هستند و کلام آنها منتشر شده است. (۲۷ تن)

ضیاء محمدضیا، الیاس عشقی، سید حسین کاظمی، محمد‌حسین تسبیحی رها، غلام‌نصیرالدین نصیر، سید محمد‌اکرم اکرام، حافظ محمد ظهورالحق، مقصود جعفری، حافظ ظہیراحمد صدیقی.

۳- شاعرانی که به زبان‌های اردو، پنجابی و عربی شعر می‌سرودند اما گاه‌گاهی به زبان فارسی نیز می‌گفته‌اند. منظومات فارسی آنها در مجموعه‌های کلام آنان منتشر شده است:

متوفی

فیروز‌الدین رازی، منظور حسین مهجور، شریف احمد شرافت، نجف‌علی عاصی، فرخ امرتسی، تلوک چندمحروم، حافظ محمد عبدالله سیالوی، خواجه محمد قمرالدین سیالوی، محمد عبدالغفور هزاروی، سلیم واحد سلیم، محمد اعظم چشتی، محمد بخش مسلم، غلام دستگیر نامی، محمد عبدالکریم قریشی، محمد عالم قلمداری، شریف محمد رضا همدانی.

زنده

مقصود جعفری کشمیری، نظیر صوفی، بشیر حسین نظام، بی‌چین رجپوری، منیر محمد اشرف، غلام فخر الدین.

نشرنويisan: نشرنويisanی که با شیوه و لهجه ايراني كتابها نوشته‌اند:

دکتر سید محمد‌اکرم اکرام، دکتر محمد بشیر‌حسین، دکتر شمیم محمود زیدی، دکتر آفتتاب اصغر، دکتر محمد رياض خان، دکتر محمد يمين خان، دکتر سید سبط حسن رضوی، دکتر سید علي‌رضا

نقی، دکتر محمدآختر چیمه، دکتر محمدصادق خان شیلی، دکتر حسین جعفر علیم، دکتر غلام سرور، محمدشیریف چوده‌ری، دکتر گل حسن لغاری بلوچ، دکتر محمدحسین تسبیحی، حافظ محمد ظهورالحق، دکتر عبدالشکور احسن، دکتر ساجدالله تفهیمی. استادان و مدرسنانی که برای راهنمایی و یادگیری دانشآموزان و دانشجویان درباره موضوعات مختلف مقالات نوشته‌اند و یا از نشر کلاسیکی پیروی کرده‌اند: قاضی نیک‌عالیم، آقای بیداربخت، ابوطارق نورانی، آقای رازی، ظهورالدین احمد، حیروز حسن‌بت، شریف احمد، میان‌علی محمدخان.

تألیفات متفرقه (منتشر)

خزینة البرکات، سکندرنامه بری (شرح)، کان فارسی، مکتوبات قطبیه، تنویر القلوب فی لطایف المحبوب، خلاصۃ المطلب.

تألیفات متفرقه (منظوم)

مثنوی ارتقای باطن، معدن التوحید، حدیقة نعت، شاهنامه اسلام، شاهنامه چیترال، مثنوی اسرار وجود، مثنوی الواح زبرجدی، ریاض النور، یاد پیر. نویسنده‌گانی که از تألیفات آنان آگاهی داریم اما تألیفات منتشر و منظوم آنان بهدست نیامده است: ادیب فیروزشاهی، شمس الدین بلبل، علامه طالوت، مولانا شیخ ماجد دیروی.

اضافات

عمید لویکی، محمدخان، ترک‌علی‌شاه، رکن‌الدین مکمل، نندلال گویا، قاضی عظام‌محمد، امام‌علی شاه نقشبندی، محمد عمرالدین طالب چشتی، البخش شاه‌کاظمی، محرم‌علی چشتی، محمد‌عالی آسی.

از تذکرة شعرای پنجاب تأليف خواجه عبدالرشید:

ممتأزن، عبدالحفيظ هوشیار پوری، عبدالرحمن امرتسرخاکی، ظفر‌علی‌خان ظفر، محمدایوب علی پنجابی کوکب، علامه عنایت‌الله مشرقی، عبدالرحمن امرتسری مینایی، غلام مصطفی نوشاھی، محمدافضل دین‌پناھی، عبداللطیف تپش.

از تذکرۀ فارسی‌گویان پاکستان تألیف دکتر سبط حسن رضوی، شعرایی که پس از سال ۱۹۴۷م فوت شده‌اند: محمد دین تأثیر، عبدالرب نشتر، عبدالمجید سالک، مرتضی خان میکش، عطاءالله شاه بخاری ندیم، عنایت‌الله مشرقی، قمر فخرازی، جک کاظمی، عبدالحفیظ تأثیر، غلام محی‌الدین خلوت.

از شریف‌التواریخ

مولانا غلام قادر شایق رسول‌نگری، محمداعظم میرووالی، حکیم اقبال حسین، پیرغلام قادرشاه، صوفی محمدافضل طور.